

Børn arbejdede også i gamle dage

om arbejderfamiliernes

hverdag i slutningen

af 1800-tallet

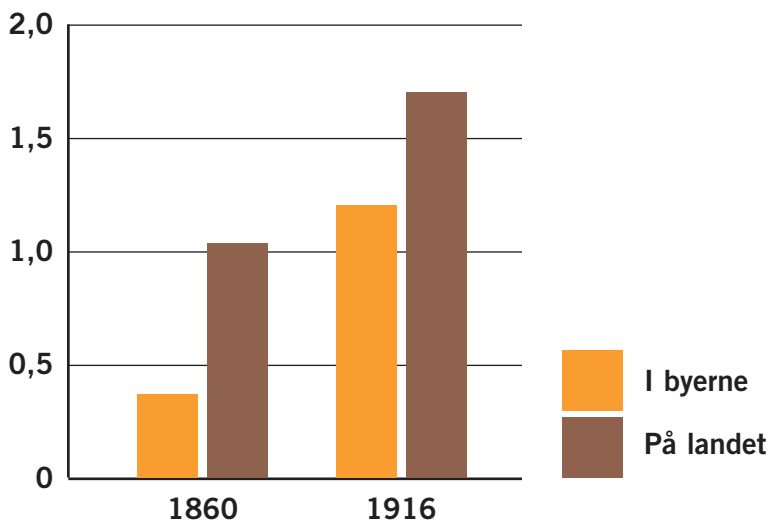

Skolekontakt

LO Skolekontakt, Islands Brygge 32 D, 2300 København S. www.lo.dk
Tryk: Special-Trykkeriet - Byens Tryk a/s. LO-varenr.: 5087. 2. udgave, Marts 2006

Her ser du, hvor mange mennesker der i 1860 og 1916 boede i byerne og på landet i Danmark

Millioner indbyggere

Sådan

boede arbejderfamilierne

I 1887 flyttede den 5-årige Christian Christensen sammen med sine forældre fra Bandholm på Lolland til arbejderkvarteret "Rabarberlandet" på Nørrebro i København.

Han fortæller i bogen *En rabarberdreng vokser op* om sin barndom. Om hvordan han og hans familie håbede at få det bedre i byen, end de havde haft det som landarbejdere. I disse år var der mange andre landarbejdere, der gjorde det samme.

Befolkningen i byerne voksede meget. Danmark fik flere fabrikker, og fabrikerne lå i byerne.

Når så mange flere mennesker skal bo i byen, skal der skaffes flere boliger. Derfor begyndte man at bygge baghuse og mellemhuse. Til sidst var der ikke meget plads til gård mellem husene. Det betød, at børnene ikke kunne lege i gården. Det betød også, at der blev meget mørkt i lejlighederne, fordi

sollyset ikke kunne komme ind.

Man indrettede også lejligheder i kældre, oppe under taget, i pakhuse og udhuse. De fleste lejligheder var kun på et værelse. Her boede far, mor og ofte mange børn. Tit havde de små lejligheder fælles køkken. Der var altså ikke et køkken til hver familie.

Hvis faren ikke selv kunne lave møblerne, måtte familien købe på afbetaling, fordi møbler var meget dyre. Derfor havde familierne ikke så mange møbler: Et bord, nogle pindestole, træ- eller jernsenge, kasser med polstring og betræk på låget og måske en sofa med betræk af voksdug.

Der var ikke råd til så meget mad

Faren fik som regel fem måltider om dagen. Moren og børnene måtte nøjes med tre. Faren var nødt til at have mere mad for at klare den hårde og lange arbejdsdag. Inden han gik

	<i>April 1872</i>	<i>Kr</i>	<i>Øre</i>
10/4	<i>3 Rugbrød á ca. 4 kg + Franskbrød</i>	1	49
	<i>1/2 kg smør + 172 g Fedt</i>	1	50
	<i>Pålæg</i>		67
	<i>Brændevin og Øl</i>	1	60
	<i>Pibe og Skråtobak</i>		33
11/4	<i>Brændsel og Petroleum</i>	2	19
12/4	<i>Middagsmad</i>	4	67
	<i>188 g Kaffe og The</i>		70
	<i>750 g Puddersukker +</i>		
	<i>125 g Kandis</i>		73
	<i>Fløde</i>		29
14/4	<i>Husleje</i>	2	33
	<i>Rengøring og vask</i>		50

Sådan brugte en arbejderfamilie i København deres penge i en uge i 1872. Familien består af far, mor og 3 børn. Faren tjente 14 kroner om ugen. Kilde: *Dagligliv* i Danmark, Kbh. 1964.

hjemme fra om morgenen fik han kaffe og sigtebrød eller franskbrød. Ved ottetiden, ved tolvtiden og ved tretiden holdt arbejderne spisepause på arbejdspladsen, hvor de spiste deres medbragte madpakker.

Når faren kom hjem fra arbejde om aftenen, spiste hele familien et måltid. De, der havde råd til det, spiste varm mad. De mest almindelige middagsretter var gule ærter, kogt hvidkål, øllebrød og kartofler med flæsk. Men mange af familierne var så fattige, at de ikke havde råd til varm mad hver dag. Så måtte de nøjes med fedtemadder.

Man har regnet ud, at for hvert barn, en arbejderfamilie havde, skulle den bruge 90 kroner mere om året. De fleste arbejderfamilier havde mange børn. Det var vanskeligt at tjene så mange penge. Derfor måtte familierne spare. Det eneste de kunne spare på, var udgifterne til mad. Øverst på siden kan du se hvordan en arbejderfamilie i København en uge i 1872 brugte deres penge. Familien består af far, mor og 3 børn. Faren tjente 14 kroner om ugen.

Tøjet var anderledes end i dag

Det er svært at finde ud af, hvor meget en arbejderfamilie i 1880'erne brugte til tøj. De få oplysninger vi har, tyder på, at man brugte mellem 25 og 75 kroner om året. Alle i familien var nødt til at gå med tøj, til det var slidt op, så man fik ikke nyt tøj hvert år. Det var meget almindeligt, at børnene arvede hinandens og de voksnes tøj.

Moren reparerede familiens tøj. Hun syede også nyt tøj, syede gammelt tøj om og strikkede sokker til hele familien. Hvis arbejderfamilier købte tøj i en forretning, var det som regel brugt tøj. Ofte var de nødt til at købe på afbetaling og betale mellem 75 øre og 1 krone i afdrag om ugen.

Lang arbejdsdag – lille løn

Arbejdstiden for voksne var fra kl. 6 om morgenen til kl. 7 om aftenen. Der var ofte langt til arbejde, og de fleste måtte gå. I 1891 blev der vedtaget en lov, der forbød fabriksarbejde om søndagen mellem klokken 9 om morgenen og klokken 12 om natten.

De fleste familier kunne ikke leve af mandens løn. Derfor blev kvinden og børnene også nødt til at arbejde og tjene penge. Kvinder og børn fik en meget lavere løn end mændene. Mange mænd brød sig heller ikke om, at deres koner gik på arbejde.

Arbejdsløsheden var stor i 1880'erne. Lønnen var så lav, at det ikke var muligt at spare sammen. En ugeløn på 18 kroner for 10-11 timers dagligt arbejde blev regnet for en god løn til den faglærte arbejder. Den ufaglærte

arbejder tjente kun mellem 12 og 14 kroner for den samme arbejdstid. Kvindelige arbejdere tjente mindre.

Kvinden i familien var som regel hushjælp hos andre familier, der havde flere penge. Lønnen som hushjælp var meget lav, normalt kun et par kroner om ugen. Hun kunne faktisk tjene mere ved at være syerske for en forretning. Men så måtte hun købe en symaskine. Hvis hun var god til at sy, kunne hun tjene 6-8 kroner om ugen.

livet i familien

I familierne var det faren, der bestemte, og han havde ret til at slå både kone og børn. Der var naturligvis mange familier, hvor far, mor og børn levede fredeligt og lykkeligt sammen og havde det hyggeligt med hinanden. Men i mange hjem

oplevede børnene faren som en fremmed mand. Blandt andet fordi han gik på arbejde, inden de stod op, og først kom hjem, når de sov. Hvis han kom hjem, mens de var vågne, var han ofte træt efter den lange arbejdsdag. Måske var han oven i købet halvfuld. Så undgik børnene ham. Der skulle ikke meget til at gøre ham vred, og måske vankede der klø.

Børnene og moren var nærmere knyttet til hinanden. Børnene hjalp moren med arbejdet i hjemmet. Nogle gange hjalp de også til på hendes arbejde.

Børn i familier, hvor både moren og faren gik på arbejde hele dagen, havde ikke meget tid til sig selv. Tit måtte de passe hjemmet, gøre rent, købe ind og se efter mindre søskende.

Selv om arbejdsdagen var lang, var der trods alt fritid. I nogle familier gik faren på værtshus, når de var færdige med aftensmaden. Han skulle hen til kammeraterne, måske diskutere politik og have en dram. I andre familier blev faren hjemme og alle var samlet i stuen om aftenen.

For mange arbejderfamilier var den store fælles familiebegivenhed den årlige skovtur med madkurven. Børnene fik deres fine tøj på og skovturen var dejlig og hyggelig.

Hvis man blev syg eller fattig

For at få lægehjælp og medicin når familiens medlemmer blev syge, måtte man melde sig ind i en sygekasse. Det kostede ca. 1 krone om måneden. En familie som ikke havde råd til at være medlem af en sygekasse, måtte på fattighjælp, hvis de blev syge. Mange arbejdere var nødt til at komme på fattighjælp, når de blev syge, gamle eller arbejdsløse.

De fleste kommuner samlede alle de mennesker, der fik fattighjælp, på byens fattiggård. Så skulle de bo der, hvis de ikke kunne klare sig selv. Alle frygtede fattiggården. Boligerne var tit

dårlige, fugtige huse med flere familier i hvert rum. Men værst var det, at man blev betragtet som et menneske, der ikke var noget værd. De, der boede på fattiggården, mistede retten til at stemme. De måtte heller ikke gifte sig uden kommunens tilladelse. Det var forstanderen, der bestemte, hvornår man skulle stå op og gå i seng, hvilket arbejde man skulle lave, og om man måtte besøge venner og familien i byen.

I bogen *En rabarberdreng vokser op* fortæller forfatteren Christian Christensen, der blev født i 1882:

”Ikke fem år gammel gjorde jeg min entré i arbejdets verden... Efterhånden blev vi øvede, men det skulle jo også gå hurtigt. For 500 små ildtændere fik min mor 25 øre af grosserereren på Nicolajvej. For disse 25 øre kunne min mor købe et kvart rugbrød og 2 kg fedt. Denne ration pr. dag kunne dårligt holde sulten fra døren. Vi gik derfor snart over til store ildtændere, der blev betalt med 35 øre for 500 stk. Når mor var heldig og fik tilstrækkelig med spåner i rette tid, kunne vi med disse 35 øre om dagen klare fedt, brød og lidt salt.”

Det var nødvendigt for de fleste arbejderfamilier, at børnene havde arbejde. Forholdene for de børn, der arbejdede på fabrik var ikke gode og i 1898 strejkede nogle børn i Nykøbing Mors. Den 20. januar 1898 kunne man i Morsø Folkeblad læse:

"På Damborgs tobaksfabrik her i byen arbejder ca. 80 drenge mellem 10 og 14 år. Halvdelen om formiddagen og halvdelen om eftermiddagen, således at de den halve dag kan passe deres skolegang. Arbejdstiden er 5 timer – dog

med et lille hvil. De får kr. 1,20 om ugen. Desuden får hver dreng en sparebog, på hvilken der indsættes 5 øre for hver halve dag drengen arbejder, dog således, at disse penge er en præmie for god opførsel og kun tilfalder drengen, når han efter at have opført sig ordentligt fratræder arbejdet. Som regel udbetales pengene først ved konfirmationsalderen. Formodentlig har nogle af disse småfyrer hørt, at drenge på et par andre tobaksfabrikker har nedlagt arbejdet, og så har de også fået lyst til

at lave strejke. I aftes da de forlod fabrikken, samledes de i en flok og talte om kr. 1,70 om ugen, foruden ubetinget ret til præmierne, altså en ugeløn på kr. 2,00."

Børnearbejde

i slutningen af 1800-tallet

Normalt strejkede børnearbejdere ikke, men sidst i 1890'erne var der en del fabriksbørn, der nedlagde arbejdet. Børnene havde lært af de voksne arbejdere.

De voksne havde siden 1870'erne sluttet sig sammen i fagforeninger. Fagforeningerne skulle prøve at skaffe deres medlemmer mere i løn og ordentlige arbejdsvilkår. Børnearbejderne på tobaksfabrikken i Nykøbing Mors strejkede i 1898 for at få mere i løn. De arbejdede 30 timer om ugen for kr. 1,50. De voksne arbejdede 60 timer om ugen. Mændene tjente omkring 18 kroner om ugen. Kvinderne tjente omkring 10 kroner om ugen.

Det var altså meget billigere for arbejdsgiveren at ansætte børn! Men der var også andre grunde til, at børnearbejdere blev ansat på fabrikkerne.

Direktøren på et glasværk sagde:

”Der er en masse små ting, der skal passes. En mængde smådele, der skal sammenføjes, og det kræver absolut alt sammen børnehjælp ... Børnenes arbejde foregår ved ovnene. De er altså stærkt udsatte for varmen, og de må tillige bevæge sig hurtigt. Det er indlysende, at dette arbejde er noget, der ikke passer for voksne. Og selv om det kunne gøres af voksne, kan vi ikke skaffe dem.”

Ingeniøren 1900

På tændstikfabrikkerne var mange af arbejderne børn

I 1870 lavede man 2 forskellige slags tændstikker: Fosfortændstikker og sikkerhedstændstikker.

Fosfortændstikker var noget længere, end de tændstikker vi bruger i dag. Stikkerne blev samlet i bundter med en jernring omkring. Derefter blev de dyppet i en varm fosforblanding, som blandt andet indeholdt lim. Ellers kunne fosforet ikke sidde fast på stikkerne. Tændstikkerne blev nu hængt til tørre. Efter tørringen blev de pakket ind i papir. Fosfortændstikkerne var meget lette at tænde. De kunne stryges mod næsten alt. Det var praktisk, men også farligt, fordi de kunne bryde i brand, når de lå i lommen, hvis de gned mod hinanden. Der opstod mange brande ved børns leg med fosfortændstikker. Den fosfor, der blev brugt, var også meget giftig. En kone i Viborg myrdede sin mand ved at koge fosforstikkerne i hans suppe.

På grund af det giftige fosfor var det farligt at arbejde på en tændstikfabrik. Den værste sygdom arbejderne kunne blive ramt af, hed fosfornekrose. Sygdommen gav betændelse i kæberne, og tænderne faldt ud. Hvis det var rigtigt slemt rådne arbejderne langsom op og døde til sidst.

Carl var 13 år. Han havde arbejdet på en tændstikfabrik i 2 år. Den 24.

december 1854 blev han indlagt på hospitalet.

Lægerne skrev i hans journal:

”Bleg ansigtsfarve, venstre kind hævet. Fra venstre øje løber en gulgrøn materie. Fra næsen udtoges et løst benstykke. Kindtænderne i overmunden er faldet ud, og resten af tænderne er løse, tandkødet er misfarvet og fyldt med små huller, hvorfra der løber en ildestinkende blodblandet materie. Kæbebenet er ved at gå i opløsning, og det er svært for patienten at indtage føde.”

Carl døde 3 måneder senere.

Der var også mange giftige dampe på tændstikfabrikkerne og risikoen for bronkitis var stor. Denne sygdom var også frygtet blandt arbejderne. Når man har bronkitis er det svært at trække vejret, og det gør meget ondt i brystkassen.

I 1874 blev det forbudt at lave fosfortændstikker.

Sikkerhedstændstikker blev opfundet omkring 1850. Det var et stort fremskridt, fordi de ikke var giftige. Men de var 3 gange så dyre som fosfortændstikkerne, så de var svære at sælge i starten. Stikkerne blev dyppet i paraffin og tørret. Derefter blev de sat fast i en ramme, hvor der var plads til mange tusinde og dyppet i en sats, som blandt andet var lavet af svovl og rødt fosfor (som ikke er giftig). Når tændstikkerne var tørre, blev de pakket i æsker, som havde en strygeflade på siden. Sikkerhedstændstikkerne kan kun tændes på strygefladen.

Tændstikkerne blev lavet hjemme hos private, der havde brug for at tjene penge. Æskerne blev limet sammen med melklister og tørret på et hønse-net, som hang under loftet. Det lugtede fælt og gav fugt, som drev ned ad væggene.

Udover at arbejderne kunne blive syge, var der også stor brandfare på fabrikkerne, fordi fosfor er meget brandfarligt. Der udbrød tit ildebrand, og mange arbejdere blev forbrændte.

De fleste arbejdere på fabrikken var børn. De var billig arbejdskraft, og de blev nødt til at arbejde, hvis de og deres familie skulle overleve. Derfor gik der lang tid, inden der blev gjort noget ved de forfærdelige arbejdsmiljøforhold. Fabriksejeren ville helst spare de penge, som det kostede at forbedre arbejdsmiljøet. Fabriksarbejderne turde ikke brokke sig, så blev de nemlig bare fyret. Mange var arbejdsløse, og der var kamp om det arbejde, der var.

Dagligdagen for børn, der arbejdede

Børnene begyndte som regel at arbejde, når de var 8-9 år gamle. Ligeegyldigt hvilket arbejde børnene havde, blev arbejdsdagen meget lang. Mange startede på arbejdet klokken 5 eller 6 om morgenen – mælkedrengene endnu tidligere. Nogle børn startede i skolen klokken 8 om morgenen. Andre var på eftermiddagsholdet. De startede klokken 13.

Efter skoletid fortsatte børnene med deres erhvervsarbejde. De havde ofte en samlet arbejdsdag på 12-14 timer. Der var ikke meget tid til at lege eller lave lektier. Lærerne klagede over, at børnene var trætte og sad og sov i timerne.

Lægerne syntes også, det var forkert, at børnene arbejdede så meget. Børnene blev hurtigt slidt ned, blev ofte syge og havde et dårligt helbred. Omkring 1900 havde de fleste arbejderbørn erhvervsarbejde ved siden af deres skole. Cirka hver tiende af arbejderbørnene i byerne havde fabriksarbejde. De fleste drenge havde en budplads, og selv om de ikke blev udsat for giftige dampe eller farlige maskiner, kunne det være hårdt nok at være bybud eller mælkedreng.

Mange piger arbejdede i huset hos fremmede eller passede børn. Ofte måtte de lave det samme arbejde som de voksne tjenestepiger.

Lov om børns arbejde i 1873

I 1873 kom en lov om børns arbejde. Børn under 10 år måtte ikke arbejde på fabrikker. Børn over 10 år måtte ikke arbejde mere end 6 timer om dagen. Mange arbejdere ønskede, at børns arbejde på fabrikker helt skulle forbydes, fordi arbejdet var farligt og usundt. Lønnen blev også ved med at være meget lav, når det var tilladt at ansætte børn i stedet for voksne.

Arbejderne ønskede også, at deres børn skulle have tid til at gå i skole og have fritid til at lege i. Men det var ikke alle arbejdere, der var enige i, at børnearbejde skulle forbydes. I de familier, hvor faren var ufaglært eller arbejdsløs kunne familien nemlig kun overleve, hvis børnene også tjente penge. Allerværst var det i de familier, hvor moren var alene med børnene. Her skulle børnene arbejde.

Lov om børns arbejde i 1913

I 1913 kom der en lov, der forbød børn at arbejde på fabrik, så længe de gik i skole. Først når de var færdige med 7 års skolegang, måtte de arbejde. Loven kom ikke til at gælde for alle de børn, der arbejdede i landbruget, havde budpladser, husarbejde og så videre.

Efter 1913 var der altså ikke flere børn, der arbejdede på fabrik, men de havde stadig en masse andet arbejde. Det måtte de gerne have, så længe de ikke forsømte skolen. I 1920'erne og 30'erne var det stadigvæk nødvendigt, at arbejderbørnene havde erhvervsarbejde og hjalp med at tjene penge til familien.

I 1950'erne blev familiernes levevilkår bedre. Alligevel fortsatte børnene med at have budpladser, plukke bær,

gå med aviser, passe børn og så videre. På dette tidspunkt fik de fleste børn nu lov til selv at beholde penge. Mange børn betalte selv deres tøj og fritidsforhold. Så behøvede de ikke lomme penge fra forældrene.

I dag er der stadigvæk mange børn og unge, der har erhvervsarbejde. Men der er strenge regler for, hvad de må lave, og hvor lang tid de må arbejde.

Arbejderne laver fagforeninger

Arbejdsforholdene og lønningerne for arbejderne i Danmark var meget dårlige. I England havde arbejderne tilsvarende forhold. Derfor besluttede de engelske arbejdere omkring år 1800 sig til at lave fagforeninger. De fandt nemlig ud af, at det var lettere at få bedre løn og arbejdsforhold, hvis de stod sammen om kravene. Hvis arbejdsgiveren (ham der ejede fabrikkerne) ikke ville opfylde deres krav, så nægtede arbejderne at arbejde! De strejkede. Når der ikke blev lavet nogle varer ved maskinerne, tjente fabriksejerne selvfølgelig ingen penge. Derfor blev arbejdernes muligheder for at få opfyldt deres krav bedre, når de var enige om at stå sammen og strejke, hvis de ikke kunne få opfyldt kravene ved at forhandle med arbejdsgiverne.

I 1871 dannede de danske arbejdere deres første fagforeninger. Deres krav var kortere arbejdstid og højere løn. Arbejdsgiverne var ikke meget for fagforeninger og ville ikke forhandle. Derfor var der i 1870'erne mange strejker. Det endte dog næsten altid med, at arbejdsgiverne sagde ja til nogle af arbejdernes krav. Så kunne arbejdet fortsætte en tid i fred og ro. I dag er næsten alle, der arbejder, medlem af en fagforening.

Børnearbejde i slutningen af 1800-tallet

Mere om børnearbejde

Lav et teaterstykke!

Prøv at finde ud af, om der var nogle børnearbejdspladser i gamle dage, der hvor I bor. Find nogle gamle mennesker, der kan fortælle jer, hvad der blev produceret, hvordan fabrikken så ud, og hvad børnearbejderne lavede. Få også at vide, hvem der bestemte på fabrikken, og hvordan arbejderne blev behandlet.

Arbejder børn i andre lande?

I har læst om børn, der arbejdede på tændstikfabrikker i Danmark i slutningen af 1800-tallet. I Indien arbejder mange børn også på tændstikfabrikker i dag! Prøv ved hjælp af bøger, film, blade osv. at finde ud af, hvilket arbejde børn i andre lande laver, og hvorfor de arbejder.

Det er måske en god idé at vælge et land, som ligger lang væk fra Europa. I kunne vælge Brasilien, Indien eller et andet land, som I har lyst til at arbejde med. I kunne også finde ud af, hvordan børnenes hverdag og familieliv er i det land, I vælger og sammenligne det med jeres egen hverdag.

Gå må museum!

På mange museer har de malerier og forskellige ting fra gamle dage. På Arbejdermuseet i København kan I se eksempler på lejligheder, som mange arbejderfamilier boede i i 1870'erne.

På Arbejdermuseet kan de måske også hjælpe jer med forskellige spørgsmål, som I gerne vil have svar på. De har telefon 33 93 25 75.

Få mere at vide:

Børn på arbejde – fuldtidsarbejde

LO, 1997 – et hæfte fra LO, der på side 11-16 har 10 små historier om børn der er på fuldtidsarbejde rundt om i verden. Hæftet er gratis og bestilles på [pjeceer@lo.dk](mailto:pjecer@lo.dk). Varenummer: 5020

Trappe op og trappe ned

– en videofilm med studiehæfte om børns arbejde i 30'erne. Udgivet af Arbejdsmiljørådets Service Center, www.arbejdsmiljoeviden.dk/Din_arbejdsplads/Uddannelse.aspx.

Måske kan I få jeres lærer til at læse en god bog op for jer i klassen, her er nogle, der handler om, hvordan det var at være barn i gamle dage:

Øretævens vej, af Gerd Rindel. Høst, 1998.

En rabarberdreng vokser op, af Christian Christensen. Reitzels Forlag, 1992.

Tudemarie, af Marie Andersen. Notabene, 1999.

Arbejderbørn 1890-1920, af Karin Sandvad. Klematis 2003.

Peter Sabroe – flugten fra børnehjemmet, tegnet og fortalt af Michael Jensen, Nyt Dansk Musikteater, 2006